

Inhoud

1.	Zijn wij van nature egoïstisch of juist niet?	7
2.	Het hemd is nader dan de rok	29
3.	Waarom doet iemand iets vreselijks?	49
4.	Vrije wil	73
5.	Blaam, boete en vergelding	93
6.	Wat de groep vindt of wat je zelf vindt?	113
7.	Wanneer kun je je gevoel vertrouwen en wanneer niet?	127
8.	Leven met menselijke zwakheden	147
	Noten	167

1. Zijn wij van nature egoïstisch of juist niet?

Doodschieten of niet?

Bravo-Two-Zero (B2O) is een commando-eenheid van acht Britse mariniers die midden in de nacht wordt gedropt in de Noord-Irakese woestijn voorafgaande aan de operatie Desert Storm in 1991, die er op was gericht de Irakese bezettingsmacht uit Koeweit te verdrijven. De opdracht van de eenheid is om mobiele Scudraketten, waarmee het regime van Saddam Hoessein onder meer Israël bedreigde, te zoeken en te vernietigen. Deze Scudraketten worden op vrachtwagens met een lanceerinrichting rondgereden, zonder verdere militaire begeleiding om geen aandacht te trekken en zij kunnen daarom door een eenheid van acht mariniers worden uitgeschakeld.

Als het 's morgens licht wordt ontdekken de acht Britten dat ze op een verkeerde plek zijn gedropt: vlak bij hen zijn honderden Irakese militairen gelegerd. Op enige afstand worden Scudraketten gelanceerd. De Britse militairen kruipen – onder het geraas van de afgeschoten raketten – in een diepe greppel en houden zich schuil. Er is geen begroeiing, dus wanneer zij de greppel zouden verlaten zouden ze onmiddellijk ontdekt worden. Ze kunnen niet anders dan wachten tot de nacht valt. Dan komt er een kudde geiten voorbij, gehoed door een Irakese jongen. Een van de geiten dwaalt af in de richting van de greppel. Het jongetje rent achter de geit aan en wanneer hij het beest vast heeft ziet hij de mariniers. Hij beseft dat het geen Irakese militairen zijn en blijft bewegingloos staan. De Britten kunnen hem niet grijpen en de hand voor zijn mond houden, daarvoor is de afstand te groot. Eén van de mariniers probeert het jongetje te paaien met een reep chocolade. Als het jongetje hun schuilplaats verraadde, is het gedaan met hun missie en zullen zij het waarschijnlijk niet overleven. De commandant pakt een pistool met geluidsdemper, richt op de jongen, maar aarzelt. Hij kijkt het jochie recht in de ogen. Moet hij een onschuldig kind doodschieten om zijn mannen te redden? Wat weegt zwaarder: het lot van zijn manschappen of het leven van dit ene jongetje? De commandant schiet niet en legt zijn pistool neer. Dan rent het jongetje weg naar de dichtstbijzijnde Irakese controlepost en

vertelt over de vreemde mannen die hij heeft gezien. De Britten worden ontdekt en trachten te ontkomen. Vijf mariniers worden gedood in het daaropvolgende vuurgevecht; één weet te ontsnappen en na een dagenlange achtervolging Syrië te bereiken; twee Britten worden gevangen genomen en in krijgsgevangenschap gemarteld.¹

Had de commandant het jongetje moeten doodschieten? Hiermee had hij waarschijnlijk het leven van alle mariniers in zijn eenheid gered. Ook had de eenheid haar missie kunnen voltooien om Scudrakketten die dood en verderf zaaiden te vernietigen. Maar toen het er op aankwam handelde de commandant tegen zijn eigenbelang in en tegen het belang van zijn manschappen. Daar stond een wildvreemd Irakees jongetje op nog geen twee meter afstand. Ze keken elkaar aan en hij besloot om de trekker *niet* over te halen.

Zelfs voor een getrainde militair is het blijkbaar moeilijk om iemand die je in de ogen kunt kijken van het leven te beroven. Als het om een kind gaat is het nog moeilijker. Maar *waarom* is dit zo moeilijk? Heeft de evolutie ons niet allemaal geprogrammeerd om vooral uit eigenbelang te handelen?

Dankzij het werk van de invloedrijke bioloog Thomas Huxley (1825-1895) is de idee gemeengoed geworden dat het evolutieproces er voor heeft gezorgd dat ieder mens intrinsiek egoïstisch is.² Medemenselijkheid en altruïsme zijn feitelijk *tegennatuurlijke* houdingen (iets wat we hebben aangeleerd, maar wat niet in onze aard zit). De evolutietheorie van Charles Darwin (1809-1882) maakt immers duidelijk dat we egoïstisch moeten zijn om onze genen door te kunnen geven. Altruïstisch gedrag sterft vanzelf uit omdat de mensen die zichzelf voortdurend opofferen minder nageslacht zullen produceren. Ze zullen het afleggen tegen de meer geharde egoïsten in de strijd om voedsel, veiligheid en vruchtbare vrouwtjes. Morele motieven – die vaak indruisen tegen ons eigenbelang – moeten dus wel iets onnatuurlijks zijn. Volgens Huxley, die ook wel de ‘Buldog van Darwin’ werd genoemd, zijn morele normen bedoeld om de door de evolutie gevormde menselijke natuur te corrigeren. Van nature is een mens louter op zijn eigenbelang uit. Moraal is later door cultuur ontstaan en als het ware aan ons gedrag ‘toegevoegd’.

Dit idee sluit aan bij de maatschappijvisie van de filosoof Thomas Hobbes (1588-1679) die in zijn werk schilderde hoe de mens eerst in een natuurlijke staat leefde waarin alles draaide om eigenbelang.

Doordat ieders belang verschillend was en botste met de belangen van anderen werden mensen vijanden van elkaar. Dat resulteerde in een staat van talloze voortdurende conflicten. Volgens Hobbes is de mens door voortschrijdend inzicht over de vraag hoe deze conflicten kunnen worden voorkomen, in groepen gaan leven. Zodoende kon men onderling afspraken maken om elkaar niet te bevechten en kon men zich gemakkelijker weren tegen gevaren van buiten. Hobbes stelde dat we dit soort afspraken alleen accepteren omdat we weten dat we zonder afspraken weer in onze natuurlijke staat terecht zullen komen en we dus slechter af zullen zijn. Morele regels houden onze egoïstische natuur als het ware in bedwang, zodat we onszelf op langere termijn niet in de vingers snijden.

Deze visie heeft enorme invloed gehad binnen de biologie en later binnen de economie, waar men ervan uitgaat dat mensen als rationele egoïsten alleen willen samenwerken of zich aan regels willen houden omdat ze daar uiteindelijk zelf beter van worden. Door de invloed van het evolutietheoretisch onderzoek en van het economische denken op allerlei terreinen in de samenleving is de gedachte wijdverbreid dat de mens van nature een zelfzuchtig wezen is en dat dat de beste verklaring biedt voor zijn gedrag. Maar klopt dat wel? Is het echt zo dat mensen door de evolutie van nature egoïstisch zijn? Hoe komt het dan dat de commandant van Bravo-Two-Zero de trekker niet kon overhalen?

Het ultimatumspel

Economen hebben het uitgangspunt van rationeel egoïsme op allerlei manieren experimenteel proberen te testen. Een van de meest gebruikte experimenten is die met het zogenaamde 'ultimatum'-spel:

Stel je wordt uitgenodigd om mee te doen aan een spelletje waarmee je geld kunt verdienen. Je wordt gekoppeld aan een andere speler, neemt plaats aan een tafeltje en de spelleider geeft je 100 euro in kleine coupons. De bedoeling is dat je dit geld verdeelt tussen jezelf en je medespeler. Je mag zelf weten hoeveel je je medespeler aanbiedt (je mag de 100 euro ook zelf houden), maar er wordt pas daadwerkelijk uitbetaald wanneer je medespeler jouw aanbod aanneemt. Wat voor bedrag bied je je medespeler?

2. Het hemd is nader dan de rok

Darauf sagt ein Diplomat vom Quai d'Orsay: "Der Krieg? Ich kann das nicht so schrecklich finden! Der Tod eines Menschen: das ist eine Katastrophe. Hunderttausend Tote: das ist eine Statistik!"²⁵

Een verdrinkend kind

Stel je voor: Peter loopt langs een vijver en ziet een klein kind verdrinken. Hij zou gemakkelijk in de vijver kunnen springen en het kind kunnen redden maar dat doet hij niet want hij wil zijn dure Italiaanse pak niet bederven.

Stel je voor: Peter krijgt een brief van Novib waaruit blijkt dat hij voor 250 euro met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid het leven kan redden van enkele kleine kinderen in Afrika die dringend om voedsel en medicijnen verlegen zitten. Maar Peter doet het niet want hij wil die 250 euro sparen om een duur Italiaans pak te kopen.

Bijna iedereen zal Peter veroordelen vanwege zijn keuze om het kleine kind niet te redden omdat hij zijn Italiaanse pak wil sparen. Maar vrijwel iedereen zal ook vinden dat Peter niets verkeerd doet als hij het verzoek van Novib naast zich neerlegt. Het was natuurlijk geweldig geweest als hij die 250 euro zou hebben gedoneerd voor kinderen in Afrika maar de meesten van ons vinden het niet moreel verwerpelijk om het geld te gebruiken voor het doel waarvoor hij het gespaard heeft: een duur Italiaans pak.²⁶

Het menselijke altruïsme, ons vermogen om het wel en wee van de ander te spiegelen en ons onbaatzuchtig voor die ander in te zetten, beperkt zich meestal tot aanwijsbare medemensen in concrete interacties. Daarom sympathiseren we meer met de mensen in onze directe omgeving dan met mensen elders die misschien veel meer hulp nodig hebben, maar waarmee we geen persoonlijk contact hebben. Moreel gesproken is het hemd bijna altijd nader dan de rok. We trekken ons véél meer aan van het lot van degene die we recht in het

gezicht kunnen kijken dan van een anoniem persoon verder weg.²⁷ We trekken ons veel meer aan van de foto van het gezicht van één concrete persoon, dan van een foto waarop de gezichten te zien zijn van tien personen in nood. Sociaalpsychologen hebben dit onderzocht door proefpersonen foto's te tonen van hulpbehoevende kinderen. De proefpersonen werd vervolgens gevraagd om een bijdrage voor de dure medische behandeling die de kinderen moesten ondergaan. Op de ene foto was het gezicht van één hulpbehoevend meisje te zien, op de andere de gezichten van tien hulpbehoevende kinderen. Alle proefpersonen werden emotioneel méér geraakt door de foto van het ene kind. Als ze die foto hadden gezien waren ze meestal bereid geld te geven. De foto met daarop een groep hulpbehoevende kinderen deed hun veel minder. Blijkbaar zijn we beter in staat ons in te leven in één individu dan in een groep individuen.²⁸ Als we de naam en leeftijd van het individu weten gaat onze bereidheid om te helpen zelfs nog verder omhoog.

Hoe directer het contact, hoe meer geïndividualiseerd en concreet het lijden, des te meer zijn mensen bereid offers te brengen voor de ander. De commandant van Bravo-Two-Zero keek een onbekend Irakees jongetje in het gezicht en het lukte hem vervolgens niet meer om de trekker over te halen. Dat ene gezicht activeerde zoveel empathie, dat het de overlevingsdrang van de militair en zijn mannen overwon. Was de jongen 'anoniem' gebleven (op afstand, onherkenbaar, geen zichtbaar gelaat), dan was het veel gemakkelijker geweest hem te doden.

Altruïsme in persoonlijke interacties

Filosofen en psychologen hebben dit verschil in morele houding onderzocht met behulp van het zogenaamde *Trolley-probleem*:

Stel, een treinstel ('trolley') is 'op hol' geslagen omdat de machinist onwel is geworden (maar zijn bewusteloze lichaam houdt nog wel de zogenaamde 'dodemansknop' ingedrukt zonder welke de trein vanzelf zou stoppen). Stel je bent wisselwachter en je ziet in de verte de op hol geslagen trein aankomen. Verderop op het spoor zijn vijf monteurs van Prorail bezig die er vanuit gaan dat de trein voor het rode sein zal stoppen. Het is onmogelijk